

9 Van Centraal Station naar Pancras

Deze lange wandeling voert door het noorden en het oosten van de stad. Hier bevindt zich veel industrieel erfgoed en een aantal begraafplaatsen. Via de markt kom je terug bij het station.

33 Van Academiewijk naar Levendaal

Deze wandeling begint op de mooiste gracht van Europa: het Rapenburg. Via de statige wijk rond de Academie loop je naar het Plantsoen, om te picknicken of gewoon te zitten. De straten daarachter zijn een stuk minder statig dan het Rapenburg, maar wel een belevenis en op de Hogewoerd is het goed winkelen.

67 Van Cultuurkwartier naar de Burcht

In het oudste deel van het centrum klopt het culturele hart van Leiden. Deze wandeling voert langs de statige oude Schouwburg, langs nieuwe podia in oude panden, minstens drie musea en natuurlijk de middeleeuwse Burcht, waar vandaan je de hele stad kan overzien.

95 Via Molen de Put naar de Hortus en Pieterswijk

Via 21ste-eeuwse straten en pleinen beland je bij Molen de Put, waar Rembrandt, één van Leidens bekendste zonen, opgroeide. De wandeling voert verder onder meer langs de Pieterskerk waar de Pilgrim Fathers hun laatste dienst hielden voor hun vertrek naar Amerika. Sla eens af naar de kleine winkelstraatjes rond de Pieterskerk.

125 Van Centraal Station richting Van der Werfpark

De Breestraat en de Haarlemmerstraat zijn de belangrijkste oost-westverbindingen van de stad en het zijn schilderachtige straten. Kijk vooral naar de gevels, maar pas op dat je niet van de sokken wordt gereden door een fiets of een bus!

*“Verwonder je over
Leiden en voeg er je
eigen blik aan toe”*

Inleiding

Het begon allemaal op de terrasboot van Vooraf en Toe. Op een mooie septemberdag in 2013 ontmoette ik er de helft van De Muze, Christel Schollaardt. Zij zette samen met Marianne Oosterop de uitgeverij op. Een van hun plannen was het maken van een boek over Leiden met een persoonlijke ‘touch’. Ik vertelde over mijn wens om een selectie van mijn blogs over kunst en cultuur in Leiden te bundelen. Onze plannen bleken bij elkaar aan te sluiten. En het werd meer dan een bundeling van losse bijdragen. Het werd een ontdekkingsreis door de stad waar ik al meer dan dertig jaar leef.

In de tijd dat ik in Leiden kwam wonen om er te studeren, stond de stad onder curatele van de overheid. Door sluiting van de fabrieken die Leiden jarenlang gedomineerd hadden, nam de werkloosheid sterk toe. Ook de binnenstad was verpauperd en er was veel achterstallig onderhoud. De financiële steun van de overheid zorgde ervoor dat Leiden op allerlei terreinen opknapte. De curatele werd begin jaren negentig opgeheven, maar de gemeente bleef investeren in het onderhoud van de stad. Meer panden kregen status als monument of als karakteristiek pand, omdat ze beeldbepalend zijn voor een bepaalde historische periode en straten werden heringericht om oude glorie te herstellen. Ook vond en vindt er onderzoek plaats om gevels in oorspronkelijke kleurstelling te brengen, zoals bij de Waag en aan het Steenschuur.¹ De stad wordt steeds schoner en lichter. En doordat het gemeentebestuur burgerinitiatieven ondersteunt, zoals van het Stadslab, wordt de stad ook steeds groener.

Ik woon vlakbij Leids erfgoed, de Meelfabriek en begraafplaats Groenesteeg, op tien minuten afstand van Leiden Centraal, op tien minuten afstand van het Cultuurkwartier, theaters, musea en filmhuizen en ook van de belangrijkste winkelstraten, ja van bijna alles in en rond de binnenstad. Vanzelfsprekend was ze geweest, al die jaren, maar voor mijn boek ging ik anders naar de stad kijken. Verrast door de overweldigende hoeveelheid eeuwenoude gevels, gekleurde bakstenen, historisch verantwoorde kleurstellingen, leeuwen en schapen op de meest uiteenlopende gebouwen. Leiden door nieuwe ogen. Gewapend met kennis die door anderen vergaard is, in boeken, artikelen en op websites, liep en fietste ik met een andere blik door mijn vertrouwde wereldje. Zag details en vergezichten, zag plotseling ook overal muurgedichten en ontdekte nooit eerder door mijn ogen gevangen details. Het boek is een aaneenschakeling van observaties en achtergrondverhalen geworden. Verhalen die ik zonder de kennis van anderen, die de basis vormt voor ‘mijn Leiden’, niet had kunnen schrijven.

Dit boek is tot stand gekomen door het niet aflatende vertrouwen en de steun van Uitgeverij De Muze. Met Christel Schollaardt en Marianne Oosterop heb ik intensief contact gehad over wat er in het boek moest komen. Van plannen zijn we afgeweken en we zijn er weer op teruggekomen. En het resultaat van die intensieve samenwerking ligt voor je. Verwonder je over Leiden en voeg er je eigen blik aan toe.

¹ www.erfgoedleiden.nl/bouwen/duurzame-monumentenverzorging/opzet-en-invulling1

Van Centraal Station naar Pancras

Deze lange wandeling voert door het noorden en het oosten van de stad. Hier bevindt zich veel industrieel erfgoed en een aantal begraafplaatsen. Via de markt kom je terug bij het station.

Als je aan de stadzijde bij het station linksaf loopt, langs de fietsenstalling, zie je de nieuwbouw van ziekte-kostenverzekeraar Achmea. De kleurfaçade verwijst naar het kleurgebruik van Theo van Doesburg die in de jaren '20 van de vorige eeuw in Leiden de kunstbeweging *De Stijl* oprichtte¹. De gevel is opgebouwd uit aluminium elementen. De glasvlakken worden afgewisseld door dichte gele, rode en blauwe panelen, die afwisselend mat en glanzend zijn.

Bij de fietsenrekken steek je het Schuttersveld over en loop je aan de overkant meteen rechtsaf om enkele tientallen meters later linksaf te slaan. Je belandt dan via de Anthony Fokkerweg in de sinds 1613 bestaande Maredijkbuurt, een wijk die destijds vooral bestond uit siertuinen van welgestelde Leidenaars. Pas in de loop van de 19de eeuw werd het een woonwijk. Er is een grote sociale cohesie in de wijk. In januari 2013 bestond deze wijk precies 400 jaar. Dat werd uitgebreid gevierd. Er was ook een reünie, waar oud-bewoners samen met bewoners door de wijk wandelden en mooie verhalen aan elkaar vertelden. Het gedenkjaar werd afgesloten met een boek, geschreven door een wijkbewoner, over de geschiedenis van de Maredijkbuurt² en haar vaak beroemde inwoners. Een van hen, Paulus de Clos, bezat er grond en in 1776 richtte hij samen met zijn broer Jan de textielfabriek Clos & Leembruggen op. Overblijfselen van deze fabriek zijn nog te zien, verderop in de wandeling.

En nu de stad in

Je kruist de Marislaan en de straat die je inloopt vanaf het Schuttersveld, heet de Aloëlaan. Die naam verwijst naar het tuinencomplex 'de Aloëlanen', waarmee de buurt 400 jaar geleden begon. Aan het einde van deze laan loop je af op de Maredijk, ooit een belangrijke uitvalsweg. Linksaf loop je de wijk in (Poelgeeststraat, Schutterstraat, Vendelstraat) en aan je linkerhand zie je de speeltuin. Als je verder doorloopt, kun je over de Willem de Zwijgerlaan (aan het eind van de dijk en het fietspad rechtsaf) naar Nieuw Leyden lopen. Je kunt op het kruispunt Aloëlaan en Maredijk ook rechtsaf gaan in de richting van de Rijsburgersingel. Op dat kruispunt zie je zowel links als rechts Nederlandse gedichten die zijn aangebracht op gevels van 19de- en 20ste-eeuwse huizen, ter ere van het eeuwfeest.

Aan het eind van de Maredijk sla je linksaf de Rijsburgersingel op en steek je naar rechts over naar de Warmonderbrug met het kunstwerk HEEN en WEER van de Leidse kunstenaar Jan Kleingeld. Het kunstwerk symboliseert dat hier ooit (van 1626 tot 1864) een historische entree was: de Marenpoort. Hier wordt meteen duidelijk dat Leiden een waterstad is. Je passeert wel drie bruggen voordat je bij café Re-Spons staat om er eventueel een drankje te drinken.

¹ www.dearchitect.nl/projecten/2011/24/achmea-in-leiden-door-vvkh-architecten/achmea-in-leiden-door-vvkh-architecten.html

² www.maredijkbuurt400.nl

Nieuwe Energie

Loop je bij het café linksaf, dan zie je aan de 3e Binnen-vestgracht een van de best bewaarde gebouwen van het textielbedrijf Clos & Leembruggen³. Dit was ooit de spinnerij en heet nu *Nieuwe Energie*. Ook andere gebouwen aan de Korte Mare, de Maresingel en de Langegracht dragen nog de sporen van De Clos. Dat familiebedrijf startte in 1766 en bereikte een hoogtepunt rond 1918. Er werkten honderden Leidenaars. In 1978 sloot de fabriek haar deuren. De spinnerij herbergt tegenwoordig allerlei creatieve- en communicatiebedrijven en het Leidsch Dagblad. *Nieuwe Energie* staat op het Papegaaisbolwerk, een van de historische verdedigingsbolwerken die dateren uit de 17de eeuw. Via dit bolwerk steek je de Langegracht over en iets naar links loop je de Volmolengracht op, een gedempte gracht. De naam ervan verwijst naar een van de stappen uit het productieproces van Leids Laken⁴.

Voordat je dat doet, kun je bij de Reineveststeeg linksaf de Langegracht oplopen. Je passeert het Papegaaisbolwerk en loopt door naar de Tweelingstraat. Dan kom je uit bij het Huigpark dat zich helemaal richt naar de singel. Er is een wandelpark met een rij bomen en een speelweide. Er vinden ook evenementen plaats, zoals muziekfestival *Zomerjam* aan het einde van de zomer. Het Huigpark is opgenomen in het Singelpark (zie terzijde *Singelpark*) en daarmee zal de

diversiteit aan geplante bomen toenemen. Via de Tweelingstraat steek je over naar de Zandstraat, met onder meer het atelier van Jan Kleingeld, de kunstenaar die verantwoordelijk is voor het kunstwerk HEEN en WEER.

Aan het eind daarvan sla je rechtsaf, de Oude Singel op en rechts zie je de Volmolengracht, met een bijna vervaagd gedicht van de Griekse dichteres Sappho op de muur van het hoekpand. Dan steek je de Jan Vossenbrug over en sla je weer linksaf om de Oude Vest af te lopen tot aan de Hooigracht. Als je op de Jan Vossenbrug staat, zie je in de richting van de Marekerk op een van de huizen een beeld van de Griekse god van de geneeskunde Asclepius op het dak staan. De woning⁵ op nummer 97 is een rijksmonument en het beeld is in 1725 geplaatst in opdracht van apotheker Johannes van der Trappe.

³ www.nieuweenergieleiden.nl/nieuwe_energie/historie
⁴ en.wikipedia.org/wiki/Broadcloth
⁵ www.archiefleiden.nl/home/collecties/uw-verhalen/verhaal/id/341

Bier

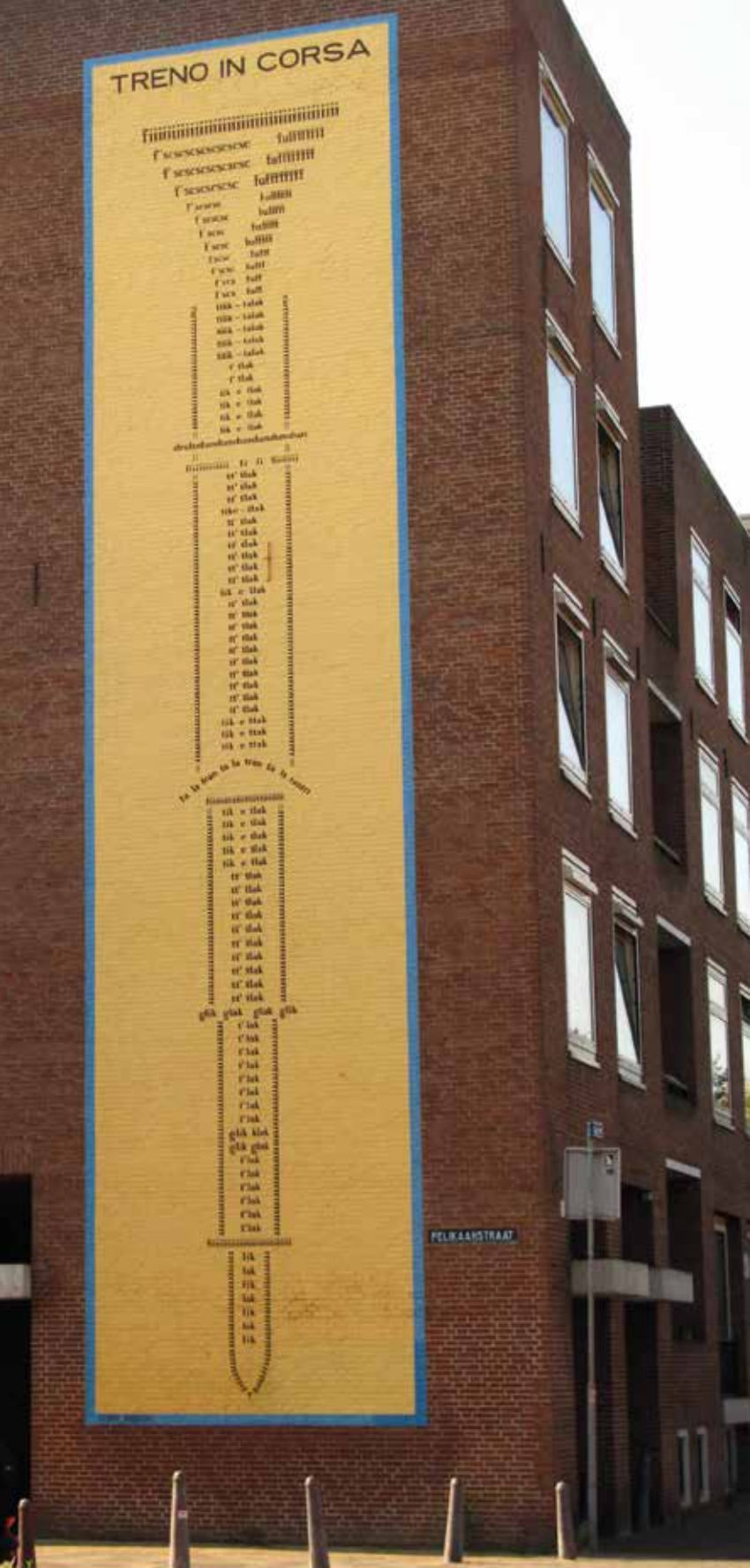
Langs de Oude Vest is tussen de nummers 171 tot 179 een poortje dat naar de Hekkensteeg leidt. Boven de poort staat de tekst: *Leidsche Stoom-Bierbrouwerij de Posthoorn* en de naam M.H. Van Waveren, die in 1889 eigenaar van de brouwerij werd. Bier was ook in de tijd van de Lakenindustrie belangrijk, want het water in de Leidse rivieren en grachten was te sterk vervuild om te drinken. De poort boven de Hekkensteeg is het enige overblijfsel van de rijke bierhistorie aan de Oude Vest. Vroeger liep het terrein van de bierbrouwerij tot aan de Duizenddraadsteeg, in het verlengde van de Hekkensteeg. De Lakenhal (zie wandeling *Van Cultuurkwartier naar de Burcht*) bezit een schilderij van Herman Meijer uit 1772 dat het interieur van een brouwerij voorstelt.

Je loopt door over de Oude Vest en steekt de Pelikaanstraat over. Deze straat heette ooit Bakkersteeg⁶, net als een zijstraat van de Kaiserstraat (zie wandeling *Van Academiewijk naar Levendaal*), maar dat was wat lastig voor de postbezorging. Een van de Bakkerstegen moest dus een andere naam krijgen. In 1903 werd dat de huidige Pelikaanstraat, een naam die verwijst naar het Pelikaansbolwerk, dat tot 1611 in Leiden lag.

Kijk nog even achterom, want aan de muur is het gedicht “Treno in Corsa” (Cesare Simonetti) te zien. Lees het hardop en je voelt de trein rijden. Aan het einde van de Oude Vest zie je de Grote Havenbrug, een van de twee rolbasculebruggen⁷ die Leiden rijk is⁸.

⁶ Schoonheim, T.(2013) Langs Leidse Stegen, Alkmaar: HDC Media, p.45
⁷ nl.wikipedia.org/wiki/Rolbasculebrug
⁸ Ook de Blauwpoortsbrug die de Haarlemmerstraat en de Morsstraat verbindt.

De Haven en De Volharding

Op het Havenplein is een terras waar je heerlijk kunt zitten en uitkijken over het water en de passantenhaven waar vooral pleziervaartuigen liggen. Je bent nu vlakbij de Zijlpoort, een van de twee overgebleven toegangspoorten van Leiden. Deze poort is in de 17de eeuw naar het Oosten verplaatst, want stond tot 1644 aan de Grote Havenbrug. Als je er naar toe loopt, zie je links en rechts verschillende winkels, cafés en restaurants, zoals Porto Pino. Je ziet op de kop van de haven ook het voormalige hoofdkantoor van stoombootmaatschappij De Volharding. Hierin is sinds 2013 een café restaurant gevestigd en je kunt er voor kortere tijd een appartement huren.

Ook hier panden die historie ademen, met vaak goed onderhouden en soms gekleurde gevels en hier en daar bijzondere gevelstenen.

Het Singelpark

Om de Leidse binnenstad ligt een singelgracht van ongeveer zes kilometer. De singelgracht deed vroeger dienst als verdedigingsgordel, met bolwerken en vestingmuren. Op die voormalige bolwerken staan nu de Morspoort, de Zijlpoort met de begraafplaatsen Groenesteeg en Zijlpoort, de monumentale Meelfabriek, de Hortus met de Sterrewacht en de laatste waltoren, muurtoren Oostenrijk. Aan het einde van de 16de eeuw werden de singels aan de buitenzijde van de vestinggracht ingericht voor recreatie. In 1592¹ liet het stadsbestuur de singels beplanten met een dubbele bomenrij, ter vermaak van de burgerij. In de eeuwen daarna verdween langzaamaan een deel van het groen, onder meer door de uitbreiding van verkeerswegen² en de grensverlegging van de stad tot buiten de singels. In de 19de en 20ste eeuw kwamen daar ook nog fabrieksterreinen bij. Na het vertrek van de industrie uit de binnenstad, in de jaren zeventig van de vorige eeuw, werden zeven nieuwe parken aangelegd, zoals het Ankerpark en het Huigpark. Helaas was er geen samenhangende structuur, maar daar komt een einde aan. Dat er geen ononderbroken wandeling mogelijk is langs de singelgracht, was een doorn in de ogen van een aantal creatieve inwoners van Leiden die in 2009 het 'Stadslab' opzetten. Een netwerk van stadslaboranten: Leidenaren die allerlei projecten bedenken om Leiden nog mooier en aantrekkelijker te maken. Een van de projecten waar het Stadslab zich hard voor maakte, was de ontwikkeling van een Singelpark, waar alle inwoners van Leiden kunnen recreëren. Of je nu wilt wandelen, fietsen, skaten, hardlopen of picknicken, in een park om de binnenstad zou dat mogelijk moeten zijn, zonder obstakels.

Dit plan is uitgegroeid tot een project dat ook is omarmd door de gemeente Leiden. In 2012 leverde een ontwerpwedstrijd twee winnende bureaus op. Tussen 2014 en 2017 worden plannen van de ontwerpers (Lola Landscape Architects & Studio Karst), de Vrienden van het Singelpark, de gemeente Leiden en andere betrokkenen gefaseerd³ ingevoerd. Nu kun je alvast een wandeling langs de zeven singels maken, aan de hand van de wandelroute⁴ die door de Vrienden van het Singelpark is beschreven.

¹ www.steenhuismeurs.nl/uploaded_files/project/Artikel_Groen_2013-05_leidse_singels.pdf

² zie ook wandeling van Academiewijk naar Levendaal

³ gemeente.leiden.nl/fileadmin/files/Projecten/Singelpark/def_voor_op_website_281_004C_folderA5_posterA2-002_web_LR.pdf

⁴ www.singelpark.nl/over-het-singelpark/wandelroute-langs-singels

Rust in het Ankerpark

Vlak voor de Zijlpoort, aan de linkerkant, begint de van oorsprong katholieke begraafplaats⁹ (1828). Vanaf de Zijlpoortsbrug zie je het Ankerpark liggen, een schiereiland, dat haar naam dankt aan de Grofsmederij¹⁰ die hier gevestigd was van 1836 - 1978. In het park ligt een enorm anker dat verwijst naar de Grof, zoals de fabriek in de volksmond heette. Sinds 1979 is het een park. De kanonnen die je ziet staan, herinneren eraan dat vestingmuren niet langer voldoende waren om de stad te verdedigen.

⁹ www.janvanhout.nl/zijlpoort/a310_zijl_intro.htm

¹⁰ nl.wikipedia.org/wiki/Koninklijke_Nederlandsche_Grofsmederij

Vanaf de Zijlpoort zie je de Schrijversbrug, een ophaalbrug die toegang biedt tot de passantenhaven. Het eerste exemplaar dateert van 1659, maar sindsdien is een hele reeks renovaties en verbouwingen aan de brug gepasseerd. De brug die er nu ligt, is opgeleverd in 1940. Het Ankerpark is zeker een bezoek waard, ook al omdat je door pittoreske straatjes loopt onderweg ernaartoe. Terug naar het Havenplein, kun je linksaf de Kleine Havenbrug oversteken. Terwijl je dat doet, heb je zicht op een aantal andere bruggen¹¹ over de Rijn. De brede Kalvermarkt herbergt verschillende monumentale panden en het Juffrouw Maashofje, een van de 35 nog overgebleven Leidse hofjes¹².

Een rondje langs de Zuidsingel en de Kijfgracht geeft een mooi beeld van het oostelijke deel van de wijk Pancras die ingesloten ligt tussen ‘twee Rijnen’. Er is in dit deel van de wijk een arsenaal aan bruggen. Onderweg naar het Ankerpark kom je er wel tien tegen. Hier zijn de meeste grachten niet gedempt, zoals in de binnenstad wel het geval is.

Loop de Zuidsingel helemaal af voor een toegang tot het Ankerpark. Dubbele rijen met kastanjabomen domineren het schiereiland. Het is een schitterende wandelplek gelegen tussen de woonwijken Pancras en de Waard (Zeeheldenbuurt). Ook dit park is opgenomen in het Singelpark (zie Terzijde *Singelpark*). Het handigst is om weer via de Zuidsingel terug te lopen in de richting van de Oude Herengracht, onderweg kun je ook nog de Zuidsingelbrug oversteken. Linksaf ga je richting de Oosterkerkstraat, waar je na oversteken belandt op een van de grenzen van de wijk Pancras, de Herengracht.

¹¹ Nieuwenhuijse, I. (2007). Het Leids Bruggenboek. Gingko, Leiden

¹² Spruit, R. (2011). Alle Leidse hofjes. HDC media

Wevershuisjes

Voor een bezoek aan museum ‘het Leids Wevershuis’ loop je door, over de Kerksteeg (verlengde van Oosterkerkstraat) naar de Middelstegracht, nummer 143. Je passeert eerst de Vestestraat, die in de middeleeuwen een deel van de stadsmuur van Leiden vormde¹³. In het Leids Wevershuis is te zien hoe de arbeiders ten tijde van de Lakenindustrie en later in de grafische en conservenindustrie thuis werkten, met een weefgetouw in de voorkamer. Tijdens de openingstijden van dit historisch monument kan de bezoeker alles leren over spinnen en weven.

Ook op de Uiterstegracht en de Vestestraat vind je veel huizen en huisjes met een monumentenstatus. Als je naar het Leids Wevershuis geweest bent, loop dan nog even door naar het water. Je ziet daar de oostkant van de Oude Rijn.

Op de witte muur staat het gedicht van Josef Sarig

Aan de overkant zie je een paar panden met lage tuitgevel uit de 17de en 18de eeuw. Loop je dan bijvoorbeeld via de Uiterstegracht terug, dan zie je rechts een rijtje huizen met een gemeentemonument status. Je ziet dat aan het wapen van rode sleutels op een witte achtergrond. Via diverse routes kun je teruglopen naar de Herengracht. Kom je terug op de Kerksteeg, dan sla je rechts af naar de Herengracht. Aan deze gracht staat aan beide zijden een hele rij 17de-eeuwse huizen die gebouwd zijn na de stadsuitbreiding van 1659. Nummer 82 is het best bewaard gebleven. Op nummer 70 staat de gereformeerde Herengrachtkerk, een voormalig pakhuis dat tot kerk verbouwd werd en sinds eind 19de eeuw in gebruik is door de Christelijk Afgescheiden Gemeente¹⁴. Als je doorloopt langs de kerk, kom je bij de Lourisbrug die de derde en de vierde Groenesteeg verbindt. Loop de brug over en je komt langs een huis met een Hebreeuws gedicht van Josef Sarig op de muur (Weegschaal).

¹³ nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_stadspoorten_van_Leiden
¹⁴ gkvleiden.nl/onzegemeente/ge-schiedenis.html

Maurice Braspenning en de Meelfabriek

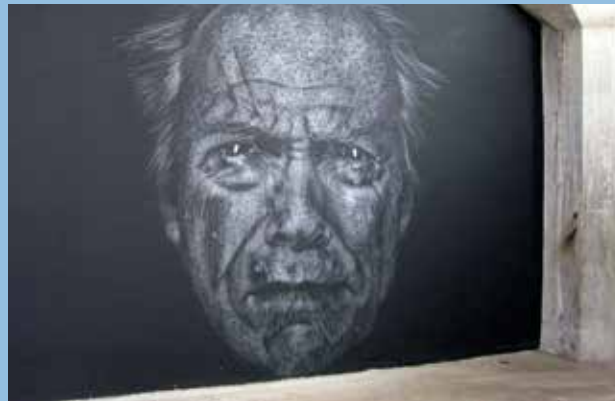
Als je bij begraafplaats Groenesteeg komt, zie je links de Meelfabriek, industrieel erfgoed met een nieuwe bestemming. Ooit werd het meel van diverse Leidse molens gebruikt voor het bekendste Nederlandse brood (King Corn¹). De fabriek ging in 1988 dicht. Na lange leegstand werden er tijdelijk kunstenaars gevestigd. Sinds begin deze eeuw zijn er plannen ontwikkeld voor herbestemming² volgens ontwerp van de internationaal vermaarde architect Peter Zumthor³.

Ik heb een afspraak gemaakt met Maurice Braspenning omdat hij in de oude meelfabriek ‘de Sleutels’ aan de Oosterkerkstraat in Pancras Oost aan een bijzonder project werkt. Zijn achternaam blijkt afkomstig van een muntsoort. Een munt die met de middeleeuwen verbonden is. In die tijd sloeg elke stad zijn eigen munten. Een daarvan was de ‘braspenning⁴’, een munt die voor het eerst tussen 1404 en 1419 geslagen werd. Leiden heeft nog steeds zijn eigen braspenning, in de vorm van kunstenaar Maurice Braspenning, die gestaag aan de weg timmert. Hij is geboren in Rotterdam en sinds zijn elfde inwoner van Leiden. Hij heeft een atelier aan Haagweg 4, even buiten de singels voorbij het Noordeinde.

Maurice is een van de kunstenaars die in 2013 door de Lakenhal gevraagd werd om mee te doen aan een tentoonstelling van moderne kunst in de Meelfabriek. Dat was de eerste keer dat hij het gebouw betrad. ‘Vroeger fietste ik over de Zijlsingel en vond het gebouw met die witte zijkant maar een gesloten kil ding.’ Vanaf de eerste stap die hij in het gebouw zette, was hij verkocht. ‘Waarom weet ik niet, misschien vanwege de menselijke maat. Zelfs het beton straalt warmte uit. En nu voel ik me hier meer thuis dan in mijn eigen atelier.’ Voor de tentoonstelling tekende hij op de eerste verdieping van de staalgebouwen een levensgroot portret van Peter Zumthor, de architect van het nieuwe complex. In 2014 was hij er weer, dit keer voor

langere tijd. Eerst wandelde hij een week lang door alle ruimtes, maakte zich het gebouw eigen en is daarna pas gaan tekenen voor een project in opdracht van het Leids Internationaal Film Festival (LIFF).

Hij tekende vijf levensgrote portretten van filmmakers en maakte filmpjes⁵ van het proces. De eerste was Clint Eastwood, die hij op 13-jarige leeftijd ook al eens tekende. Verder tekende hij nog Jim Jarmusch, David Lynch, Tim Burton en Martin Scorsese. Op het LIFF werden de filmpjes vertoond, die het gebouw zoals het voor de verbouwing was, op een nog levendiger manier vastlegden dan met foto’s mogelijk is. Vijf portretten op vijf verschillende plekken van een gebouw waar honderden mensen gewerkt hebben in verschillende ruimtes die in de nabije toekomst plaats zullen bieden aan haar nieuwe bewoners.

¹ www.willemsmithistorie.nl/index.php/historische-nieuwsflits/607-willem-smit-voor-ziet-meelfabriek-qde-sleutelsq-in-leiden-van-elektrische-verlichting-1884

² www.demeelfabriek.nl/nl/

³ www.demeelfabriek.nl/en/architect/

⁴ Het was een grote zilveren munt die later nog dienst deed als ‘rekenmunt’. Hij was 1,25 stuiver of tien duiten waard.

⁵ vimeo.com/user25882916

